

Dirk Martin

Antwerpen tijdens de nazi-bezetting : accomodatie¹

*Duits militair op het wandel terras aan de Schelde, 1940.
Foto Kropf, coll. Spronk/SOMA*

65 Jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog is het laatste woord over de evolutie van samenleving en maatschappij onder een totalitair bezettingsregime nog steeds niet gezegd. Collaboreerden België, Vlaanderen, Antwerpen met de nazi-bezetter of ging het net andersom om verzet? Of bewoog de meerderheid zich in een grijze zone tussen twee uitersten?

Binnen de specifieke sociaal-economische, levensbeschouwelijke en communautaire breuklijnen van de eerste helft van de 20ste eeuw in België nam Antwerpen een bijzondere plaats in. De sociaal-economische verhoudingen in de haven- en diamantstad schenen ondanks enkele grote stakingen vrij gepacificeerd, zoals elders in België.

Op levensbeschouwelijk en communautair vlak daarentegen bestond er een Antwerpse specificiteit. Inderdaad, al in 1921 was er een politieke katholiek-socialistische samenwerking tot stand gekomen die onder meer resulteerde in een lokale schoolvrede. Op communautair vlak had de stad voor een duidelijk Vlaams profiel gekozen.

Specifiek voor Antwerpen was ook dat haven, handel en diamant voor een vrij cosmopolitische stad zorgden met een belangrijke joodse component. Specifiek was tenslotte dat de expanderende economische grenzen van de metropool en haar 19ste eeuwse administratieve stadsgrens niet meer samenvielen. De spanningen, inherent aan deze elementen, vormden de basis waarop de Duitse bezetting zich zou enten.

De Duitse inval

In de tweede helft van de jaren dertig kreeg Europa af te rekenen met het steeds agressiever optreden van nazi-Duitsland. In september 1939 tenslotte viel het Reich Polen binnen, met de Britse en Franse oorlogsverklaringen tot gevolg. Aan het westelijke front bleef het aanvankelijk vrij rustig: tot mei 1940 zou het gaan om een 'drôle de guerre'.

Maar het neutrale België en Antwerpen werden op die ochtend van vrijdag 10 mei 1940 letterlijk en figuurlijk ruw wakker geschud. Vroeg in de ochtend bombardeerde de Luftwaffe het vliegeld

van Deurne. De scholen werden gesloten, enkele schuilplaatsen ingericht en de eerste rantsoeneringsmaatregelen getroffen. Rond de middag verschenen ter hulp komende Franse troepen uit de Waaslandtunnel. De volgende dagen werd het echter duidelijk dat de Duitse troepen vlug oprukten en vanaf 14 mei verlieten duizenden de stad, richting Frankrijk. Op 15 mei vertrokken ook burgemeester Huysmans, socialist en anti-nazi, en enkele schepenen via Kortrijk naar Frankrijk, waarbij ook gelden van de stadskas in veiligheid werden gebracht. Havenschepen Leon Delwaide, een exponent van de Vlaamse katholieke rechterzijde, werd dienstdoend burgemeester. Vrijdag 17 mei werd iedereen aangemaand thuis en in de kelders te blijven tijdens de aftocht van de laatste Belgische legereenheden over de Schelde, waarbij de twee tunnels onklaar gemaakt werden.

In de vroege ochtend van 18 mei trokken de eerste 'feldgrau'-soldaten vanuit het Noorden zonder gevecht de stad binnen en werd de hakenkruisvlag op de kathedraal gehesen. De tweede Duitse bezetting binnen een kwarteeuw was een feit. Het maakte een verpletterende indruk op alle Antwerpenaren. Zij zouden weldra met een nieuwe orde geconfronteerd worden. Maar het dagelijkse leven kreeg voor de Sinjoren tegen eind mei weereenschijn van normaliteit. De brandende petroleumtanks waren gedoofd, gas en elektriciteit functioneerden weer, trams reden opnieuw, de straten waren opgeruimd en verlost van de stank veroorzaakt door de doortocht van eenheden met paarden, er verschenen (door de bezetter toegelaten) dagbladen, de tunnels werden hersteld, scholen, winkels en de bibliotheken heropenden. De zon scheen. Een gevoel van opluchting overheerste; de niet verwachte gedisciplineerdheid van de bezettende Wehrmacht-eenheden was daar niet vreemd aan. Vervelender was de definitieve invoering van het rantsoeneringssysteem: de meeste voedingswaren konden nog slechts gekocht worden tegen afgifte van zegels, waarvan iedereen er regelmatig een beperkt aantal kreeg. Zo had men midden juni recht op een kwart brood per dag. Van schaarste was echter nog geen sprake.

Aan Duitse zijde hield men alles scherp in de gaten. Het centrale Duitse bezettingsbestuur, de *Militärverwaltung* in Brussel o.l.v. *Militärverwaltungschef* Eggert Reeder, werd op lokaal vlak ver-

tegenwoordigd door de *Kommandanturen*. In Antwerpen werd *Oberst* Schwartz, nadien Nadrowski *Feldkommandant*. Op het stadhuis werd een *Stadtkommissar*, Dr. Delius, geïnstalleerd als toezichthouder van de militaire administratie op het stadsbestuur. Toch kon de gemeenteraad voorlopig opnieuw bijeenkomen. Tijdens de eerste zitting op 21 juni kondigde burgemeester Delwaide een aantal maatregelen aan, zoals melk- en soepbedeling aan kinderen en verhoogde steun voor werklozen en gezinnen van militairen. Ook werden in het kader van de werkloosheidsbestrijding een aantal openbare werken in het Antwerpse gepland: schuilkelders, bestratingswerken, afbraak van de vestingen, woningbouw, werken aan het Albertkanaal. De haventrafiek kon wegens de oorlogsomstandigheden slechts zeer beperkt worden heropgestart. Overigens zouden zowel het oude establishment als 'nieuwe orde'-figuren pogen de haven zoveel mogelijk intact te houden met het oog op een nieuwe start na de oorlog. De diamantindustrie kwam na uitschakeling van joodse handelaars wel opnieuw op gang en werd een van de grootste leveranciers van industriediamant aan het Reich. Voor alles was het doel van de bezetter de economie opnieuw te doen draaien, zodat de Belgische productie rechtstreeks of onrechtstreeks de oorlogsspanning van het derde Rijk kon ondersteunen. In Antwerpen resulteerde dat in het heropstarten van het grootste deel van de 'kriegswichtige' industrie (Ford, General Motors, Métallurgie Hoboken, Gevaert, Bell...) en een aantal scheepswerven. Zo nodig werden die onder Duitse voogdij geplaatst. Ook werden nieuwe, puur Duitse bedrijven opgestart: Erla (revisie van vliegtuigmotoren) en Reitz (uniformen).

Niet alleen in de gemeenteraad voerden de aanhangers van de 'nieuwe orde', voornamelijk VNV-ers en rexisten, het hoge woord. Tijdens de 11 juli-viering in de opera werd de Hitlergroet gebracht en werd dé symboolcollaborateur uit de Eerste Wereldoorlog, August Borms, ovationeel toegejuicht. Zwarte en 'feldgraue' uniformen werden een vertrouwd beeld op straat. Eind juli werden aan de Frankrijklei een Offiziersheim en in de Appelmansstraat een Soldatenheim geopend. Op het Astridplein kwam er een Duitse *Soldatenkino*. Inkwartieringen en opeisingen gingen hun gang en *Wehrmachtwegwijzers* verschenen in het straatbeeld.

Dat de Duitsers in het kader van de 'Flamenpolitiek' de Vlaamse krijgsgevangenen naar huis lieten gaan - eind 1941 waren er bijna 100.000 langs het station Antwerpen-Centraal gepasseerd - maakte een en ander verteerbaar. Weliswaar werd het niet op gejuich onthaald dat alle verkeer werd verboden tussen 23 en 5 uur, of dat kaas en boter niet meer gemakkelijk te vinden waren. Maar het viel haast niemand op dat de politie de namen van al de joden in de stad moest oplijsten en dat de Duitsers de eerste politieke aanhoudingen deden: enkele topfiguren van de verboden *Gazet van Antwerpen*.

Eerste bezettingsmaanden: tot samenwerking bereid?

In de stad kwam het uitgaansleven weer op gang. Langzamerhand raakte de werkloosheid geresorbeerd. Meer en meer Antwerpenaren besloten noodgedwongen 'vrijwillig' in Duitsland te gaan werken. Een en ander was bijzonder belangrijk voor de bezetter, omdat het zijn *Ruhe und Ordnung*-politiek ondersteunde. Die politiek betekende ook een (voorlopig) intact laten van de inheemse administratie. Grote delen van de Belgische en Antwerpse publieke opinie waren niet anti-Duits.

Toch flakkerde vanuit een patriottische reflex een allereerste vorm van 'verzet' op. Een goed voorbeeld daarvan was Marcel Louette, een 33-jarige onderwijzer, voorzitter van de liberale Jonge Geuzenwacht, die samen met een paar gedemobiliseerde militairen en collega's van zijn school in het schipperskwartier 'iets' wilde doen. Dat 'iets' werd later de Witte Brigade.

Ondertussen kon men in stad en haven een verhoogde Duitse militaire activiteit opmerken, die tot enkele Britse luchtaanvallen leidde. In de haven en aan de Schelde kon men in de loop van augustus open en bloot vaststellen dat honderden lichters werden opgeëist en omgebouwd, naar men vermoedde voor een landing aan de Britse kusten. Ook werden de straten rond het vliegveld van Deurne ontruimd. Dit werd door de *Luftwaffe* tot 1941 intensief gebruikt voor bombardementsvluchten op Engeland.

Tegelijkertijd verslechterde de voedselsituatie. In de loop van het najaar konden waarnemers vaststellen dat er in steeds langere rijen werd aangeschoven voor voedingswaren. Boter, eieren, vlees

en ook tabak en zeep schenen zeldzaam te worden en zelfs aardappelen waren er niet meer in overvloed. Ook kochten de Duitse soldaten en diensten op wat zij maar konden.

De verslechterende bevoorrading en de Duitse nederlaag in de luchtslag om Engeland leidden er wellicht toe dat op 11 november 1940, de viering van de wapenstilstand van 1918, voor het eerst een meer dan individueel protest tot uiting kwam. Het was een eerste duidelijke bres in de *Ruhe und Ordnung*-politiek van de Duitsers. Het standbeeld van koning Albert (toen nog voor de Nationale Bank) werd bedolven onder de bloemen en toen gewapende patrouilles de lei ontruimden, hergroepeerden een aantal mensen zich aan het beeld van Leopold I achter de bank. Het signaal was duidelijk.

Aanpassing bleef echter het motto. Op 17 november '40 ging bijvoorbeeld een grote Rubensherdenking door in aanwezigheid van heel wat hoogwaardigheidsbekleders en met een uitwisseling van geschenken tussen burgemeester Delwaide en de chef van het Duitse bestuur, Reeder. Maar typerend: de stad werd aangezet tot het organiseren van een grootse plechtigheid en het geschenk van Reeder bestond uit fotokopies van brieven van Rubens uit een Duits archief.

Ingrijpender was dat de stad en Berchem, Borgerhout, Deurne, Hoboken, Merksem, Mortsel, Wilrijk en een stuk van Ekeren eind 1940 onder Duitse druk de 'wens' formuleerden te fuseren tot Groot-Antwerpen (de fusie verscheen in het Staatsblad van 21 september 1941; toen hadden de Duitsers de gemeenteraden al maanden afgeschaft). De 'grote agglomeratie' moest niet alleen een kader scheppen voor de toekomstige ontwikkeling van de wereldhaven, maar paste ook in een autoritaire herstructurering van stad en land, die het de bezetter vooral op politieel vlak makkelijker moest maken. Toch waren er al voor de oorlog stemmen opgegaan om de bestuurlijke grenzen van de stad aan de economische aan te passen. Hoe dan ook was dit besluit nu onwettelijk.

De gemiddelde Antwerpenaar - nu met meer dan een half miljoen - die rond de donkere jaarwisseling 1940-1941 de balans opmaakte, stelde vast dat grote drama's uitgebleven waren. Het leven van voor mei '40 leek echter ver weg.

*Huldevergadering van het VNV in het Sportpaleis ter ere van Staf De Clercq
Foto Pighini, SOMA*

*Antwerps VNV-gouwleider en havenscheper Jan Timmermans (links) en Bert Meuris, commandant van Vlaamse Wachtbrigade (rechts), tijdens een collaboratiedéfilé op de Meir, 26/9/1943,
foto SOMA*

Propaganda aan de De Keyserlei voor dienstneming in de Vlaamse Wacht, s.d. Foto Kropf, collo. Spronk/Soma

Velen begonnen zienderogen te vermageren, kregen griep of zelfs tbc. Ondertussen werd in de Duitse officierenclubs overvloedig getafeld. Maar ook Antwerpse welgestelden konden zich via de zwarte markt oesters en kalkoen veroorloven...

Groeiende ontevredenheid door miserie, oorlog tegen Rusland en verplichte tewerkstelling

De publieke opinie begon zich tegen de Duitsers te keren. De vriendelijke bezetter van 1940 begon steeds meer de 'mof' te worden. De collaboratie werd nog minder populair. Ook zeer kleinschalig actief verzet stak de kop op. Sluikpers circuleerde in de stad (*Steeds Vereenigd, Het Vrije Woord, De Werker, De Vrije Sinjoren ...*), telefoonkabels werden doorgesneden, soms werden slogans gekalkt. Spontane ontevredenheid was zeker de grootste aanleiding tot een soort niemand-op-straat-actie op 1 mei 1941 en tot een betoging van volkswomen voor een groter broodrantsoen, op 21 mei op de Grote Markt.

Het 'gesproken dagblad' van Zender Brussel op zondagmorgen 22 juni 1941 veroorzaakte sensatie: de vorige dag was de Wehrmacht de Sovjet-Unie binnengevallen. Dat had ook in de stad gevolgen. Aangelokt door de soldij, om ideologische redenen, uit verblinding, zin voor avontuur of uit verveling begonnen jonge Antwerpenaars zich druppelsgewijs aan te melden als oostfrontvrijwilliger voor een Vlaams legioen. Zwartgelaarsd en gespoord kwam 'Leider' Staf De Clercq van het VNV op 20 juli in het Sportpaleis trouwens in hoogsteigen persoon de Antwerpenaren oproepen voor de strijd tegen het 'mensonterende bolsjewisme'. Toevallig of niet, kwam het de volgende dag, nationale feestdag, voor het eerst tot vrij zware rellen. Aan het Koninklijk Paleis op de Meir, maar ook aan het VNV-lokaal Malpertuus en elders raakten van driekleurige lintjes voorziene Antwerpenaren slaags met leden van de collaboratiemilities Dietsche Militie-Zwarte Brigade en de Vlaamsche Wacht.

Na de inval in de Sovjet-Unie raakte de collaboratie in een stroomversnelling; de greep naar de macht vormde nu voorgoed haar parool. Dat uitte zich b.v. te Antwerpen door de aanstelling eind 1941 van vier nieuwe orde-schepenen in het nieuwe college van Groot-Antwerpen (Delwaide bleef

burgemeester; plaatselijk VNV-leider Jan Timmermans had wel op méér gehoopt). De radicalisering kwam tevens tot uiting in de groei – ook te Antwerpen – van de Algemene SS Vlaanderen en de groepering DeVlag, de Groot-Germaanse en door de SS gesteunde concurrent van het VNV, geleid door de Deurnese leraar Jef Van de Wiele. Beide 'bewegingen' en hun geüniformeerde milities gingen ook meer en meer het straatbeeld beheersen met allerlei marsen en openbare plechtigheden. Het was duidelijk dat zij de openbare ruimte wilden innemen.

Tegelijkertijd trad het verzet langzamerhand uit zijn amateuristische fase. Patriotische, anti-fascistische, maar ook toevallige factoren (een arbeidscollega bij het verzet...) speelden een rol bij de recrutering. Een gestructureerd groepje groeide eind 1941 uit tot het Antwerps comité van het clandestiene 'Onafhankelijkheidsfront' (de politieke kleur ging van liberaal tot communist). Uiteraard kregen de Duitse politiediensten een en ander ook in de gaten. Eén van hun eerste grotere successen in het Antwerpse was het oprollen van een clandestien inlichtingennet rond de in januari '41 met een kortegolfzender gearparachteerde inlichtingsagent Emmanuel Hobben.

Voor een aantal Antwerpse schoolkinderen werd de zomer van 1941 evenwel die van een vakantie in Duitsland en Oostenrijk met vertrek vanuit het Centraal Station, begeleid door eigen onderwijzers en onderwijzeressen. De buitenlucht belette niet dat de medische schoolinspectie na het begin van het nieuwe schooljaar moest vaststellen dat de gezondheidsstoestand van de kinderen bedenkelijk werd. Hoewel geobsedeerd door eten, kon men er toch nog om grinniken toen een onbekende er eind oktober in slaagde de hakenkruisvlag van de O.-L.-V.-toren te halen. Maar ook nu weer was een nationale feestdag nodig om de mensen uit een zekere lethargie te halen. Begin november 1941 al riep het verzet vrouwen en moeders op 'hun kinderen deze winter niet aan ondervoeding en kou te laten verkommeren'. Het Onafhankelijkheidsfront vroeg dan ook te betogen voor grotere rantsoenen en loonsverhogingen. En terwijl op 11 november in de KVO voor de collaboratiegroepering Kracht door Vreugde Vlaanderen 'Het Land van de Glimlach' werd opgevoerd, brak in tenminste vier Antwerpse bedrijven een staking uit, waaraan ongeveer 4.000 arbeiders deelnamen.

Begrijpelijk, want in 1941 waren de officiële prijzen voor voedingswaren ten opzichte van voor de oorlog met 75% gestegen en op de zwarte markt met 650%! Niet zelden werd tweederde van het gezinsinkomen aan voedsel besteed. De winter die ijskoud begon - het vroom onafgebroken van december 1941 tot maart 1942 en het sneeuwde geregeld - veroorzaakte gebrek aan werkelijk alles. Het kolenrantsoen bedroeg slechts honderdvijftig kg kolen per maand bij minima tot -18°C. Voor een beetje warmte leefde men in de keukens en vermits het te koud was om op te blijven, ging men om 9 uur naar bed. Inmiddels uitten veel mensen kritiek op de Engelsen "die niets deden en overal te laat kwamen".

Daarbovenop kreeg de koning als symboolfiguur een zware klap. In december raakte bekend dat Leopold III hertrouwd was met de jonge en knappe Liliane Baels. Was dat het lot van zijn soldaten delen, zoals hij na de capitulatie beloofd had? Kortom, de winter 1941/1942 maakte de gemiddelde Antwerpenaar onverschillig en zelfs wanhopig, ondanks de dansverslaving van de jeugd.

Voor vele Antwerpse intellectuelen in het algemeen en schrijvers in het bijzonder kwam die onverschilligheid neer op een 'innerlijke emigratie'. Elsschot, Walschap, Zielens, Lebeau, Baekelmans, Gilliams, de debuterende Lampo... publiceerden verder. Het werden tijdloze boeken als *De wereld van Soo Moereman* (1941) en *Gansje Kwak* (1942) van Walschap. Collaboratie-auteurs konden op de vinger van een hand geteld worden, nog minder schrijvers konden tot het literair verzet gerekend worden.

Wel waren bijna alle Antwerpse literatoren, inbegrepen de echte groten, toegetreten tot de Antwerpse Kamer van Letterkundigen van de 'Federatie der Vlaamsche Kunstenaars'. De federatie was een corporatistisch vehikel, opgericht om het 'kunstleven' in Vlaanderen te 'ordenen'. De Kamer vormde een soort belangenorganisatie, maar wel een die (via de statuten van de overkoepelde Antwerpse 'Gilde van Vlaamsche Kunstenaars') Joden en vrijmetselaars uitsloot. Baekelmans was erevoorzitter, Walschap mocht zich op de titel 'Leider' verheugen en De Vree was secretaris. Zoals gezegd werd haast iedereen lid, van Marie Gevers tot Lode Zielens, van Emmanuel De Bom tot Leen Van Marcke, van Ger Schmoek tot Maurice Gilliams. De Kamer met haar 56 leden kon echter moeilijk als collaboratievehikel aanzien worden.

In het jaarverslag van de overkoepelde Gilde voor 1942 werd trouwens letterlijk gesteld dat de Kamer van Letterkundigen in tegenstelling tot andere kamers "ondanks herhaald aandringen afzijdig bleef staan".

De lente '42 bracht een zekere stabilisering van de levensomstandigheden met zich mee, maar voor één bevolkingsgroep pakten zich echter meer en meer donkere wolken samen: de joden in Antwerpen. Voor hen werd de nazomer van 1942 een afschuwelijk drama. Na opeenvolgende door de bezetter geïnitieerde, maar mee door stedelijke overheden uitgevoerde antisemitische maatregelen, na een heuse pogrom op 14 april 1941, op aanstichting van de antisemitische vereniging 'Volksverwering', werden - onder het mom van verplichte tewerkstelling - vanaf augustus in een aantal razzia's haast alle niet-Belgische Joodse mannen, vrouwen en kinderen door de Duitse politiediensten (en in de laatste razzia mee door de stadspolitie) brutaal opgepakt. De Antwerpse politie werd onder druk gezet om daaraan actief mee te werken zonder dat burgemeester Delwaide of hoofdcommissaris De Potter haar daarvan weerhield. Hatelijk stelde het tijdschrift *De SS-Man* begin oktober vast: 'We krijgen levensruimte in Antwerpen. Het getto en aanpalende straten zijn bijna leeggelopen. In zeven straten heb ik 552 verlaten beneden- en bovenverdiepingen geteld'. In 1943 volgden nog de Belgische joden. Van de uiteindelijk meer dan 9000 naar de vernietigingskampen weggevoerde joodse inwoners zou bijna niemand terugkomen ...

De meeste Antwerpenaren stonden negatief t.a.v. de deportatie, maar het was vooral de invoering van de verplichte tewerkstelling in België en in Duitsland (maart, resp. oktober 1942) die de anti-Duitse en anti-collaboratiestemming duidelijk deed toenemen. Hoewel de vrouwen na enkele maanden werden vrijgesteld, bleek de zgn. jaar-klassenactie (alle werklozen en werknemers van niet 'kriegswichtige' bedrijven van de jaargangen 1920 tot 1924 naar Duitsland) een van de meest gehate maatregelen van de bezetter.

In de loop van 1942 voerden de Duitsers hun repressie tegen de werkweigeraars en het verzet verder op. Dit bleef een kleine minderheid, maar het organiseerde zich eveneens te Antwerpen langzamerhand in het kader van het 'linkse' Onaf-

Heropeningsplechtigheid van het Museum van de Vlaamse Letterkunde in Antwerpen (vlnr : Lode Baekelmans, Ger Schmook, schepenen Verrept ea), 22/7/1940, foto SOMA)

Blanka Gijssels tijdens haar proces, s.d. SOMA)

Engelse pantserwagen op de De Keyserlei, 4/9/1944, foto SOMA)

hankelikhedenfront, het 'rechtse' Geheim Leger en andere organisaties zoals de Witte Brigade. Antwerpen groeide uit tot het (relatieve) centrum van sluikpers in Vlaanderen. Sabotages en aanslagen gingen in stijgende lijn, zonder evenwel de intensiteit van het verzet in Wallonië ook maar te benaderen. De verzetslui aan de basis wisten overigens soms amper dat zij voor een welbepaalde groep actief waren.

Maar de Duitsers waakten. Zij troffen collectieve represaillemaatregelen (boetes, avondklok...) en hun politiediensten, met name de Gestapo (onderdeel van de Sipo-SD), maakten overuren. Via de infiltratie van een Vlaamse Gestapo-agent en door verklikkingen slaagden zij er rond de jaarwisseling 1942/43 in tientallen Antwerpse verzetslui van de reeds genoemde organisaties aan te houden. De collaborateurs reageerden op hun manier tegen het toenemende verzet en het wijd verspreide 'attentisme'. Tientallen jonge militieleden vernielden eind december verschillende keren 'onvolkse' cafés en brasseries, winkels van spelautomaten en lokalen van verenigingen. De *Kommandantur* zelf diende de ijver van de 'zwarten' die steeds meer als parallelle ordehandhavers optraden, in te tomen. Dat laatste had ook te maken met de machtsstrijd in Duitse rangen tussen de militaire administratie (hier de *Feldkommandantur*) die - zonder veel illusies, want te 'klerikaal' - eerder het plaatselijke VNV steunde en de SS, die duidelijk achter de DeVlag stond.

Van januari tot mei 1943, niet toevallig na de Duitse nederlaag in Stalingrad, ging haast geen dag meer voorbij zonder geweld tegen en represailles van Duitsers en collaborateurs. Begin februari aarzelden deze laatsten niet de liberale ex-schepen en vrijmetselaar Eric Sasse thuis in de Van Rijswijcklaan te vermoorden.

De oorlog zeer dichtbij en de machtsovername door de collaboratie

Ondanks sporadische kleine bombardementen en het in actie treden van de Duitse Flak tegen geallieerde bommenwerpers op weg naar het Reich, was er een hele periode eigenlijk weinig te merken geweest van het militaire aspect van de oorlog. Tot er op die zonnige namiddag van 5 april 1943 936 doden en 1.343 gekwetsten vielen bij een onnauwkeurige Amerikaanse luchtaanval op

het Duitse vliegtuigmotorenrevisiebedrijf Erla te Mortsels-Oude God. Ook de Gevaert-fabriek werd getroffen. Het meest schrijnend was de dood van kinderen in hun vernielde school. De nazi-propaganda maakte natuurlijk gretig misbruik van dit 'Anglo-Amerikaanse terreurbombardement'.

Toch heerste er in deze zomer van 1943 een voorzichtig conjunctureel optimisme, zelfs het woord 'invasie' werd gefluisterd. De geallieerden behaalden op zowat alle fronten successen en voor het eerst sinds 1940 was er een normale oogst. Ook stonden de werkgevers een verhoging van het weekloon toe (een druppel op een hete plaat!), de officiële prijzen bleven min of meer stabiel en de fenomenale zwarte markt-prijzen leken wat te dalen. Sport en ontspanning bleven voor afleiding zorgen. Antwerp zou de voetbalcompetitie van het seizoen 1943-1944 winnen. In de Empire, de Hippodroom, Oud België, het Rubenspaleis en andere zalen werden met onverminderd succes revues opgevoerd. Al een tijd erg populair bij het jongere Antwerpse publiek waren jazzbands als de 'Blue Dandies' met pianist Albert De Cock. Evenementen van 'hoge' cultuur (toneel, concerten, tentoonstellingen...) bereikten wel niet meer de bloei van het begin van de bezetting, maar bleven vooral bij de KNS vrij gevarieerd. Van Duitse zijde verweet men deze evenementen trouwens te Vlaams en te weinig Germaans te zijn.

Een groot deel van de bevolking poogde dus zo normaal mogelijk te leven in abnormale omstandigheden. Een eigenaardige mengeling van dagdagelijksheid, vermaak en ellende, hoop en vrees bleef de bezetting kenmerken. Het stadsbeeld was er een van half verlaten straten, voorbijrijdende Duitse kolonnes, lege winkels en aanschuiven voor karige hoeveelheden dure voedingswaren, de meeste vrouwen met - o schandaal - korte rokken, blote benen en schoenen met houten zolen, deftige heren die sigarettenpeukjes oprapten, herhaald luchtalarm ...

Op zondag 26 september 1943 maakten de Sinjoren n.a.v. het tienjarig bestaan van het VNV een vlaggenoverhandiging mee met een toespraak op de Grote Markt door 'Leider' Elias, een parade op de Meir en 's namiddags een 'stormrit' door de stad met vrachtwagens en spandoeken: 'Eén Leider, één Beweging, één Volk. Zege aan het Nationaalsocialisme'.

In januari 1944 kwam het tot een groot 'politiek' incident. Inderdaad, de Duitse 'Verwaltungschef' van de stad, Seyfert, had aan de burgemeester laten weten dat die op 28 januari de grote zaal van het stadhuis ter beschikking moest stellen voor een afscheidsplechtigheid van Vlaamse Waffen SS-vrijwilligers voor het Oostfront. Burgemeester Delwaide weigerde: manifestaties met een politiek karakter hoorden niet thuis op het stadhuis. De Duitsers hielden voet bij stek: de plechtigheid móést doorgaan. De dag voor de plechtigheid namen de burgemeester en de Belgisch gezinde 'oude orde'-schepenen van de drie traditionele partijen ontslag. De 'politiek van het minste kwaad' had blijkbaar haar grenzen bereikt.

Opvallend was dat een eerder symbolische aangelegenheid de druppel vormde die de emmer deed overlopen, terwijl massieve inbreuken op de Belgische wettelijkheid (oprichting Groot-Antwerpen, jodenvervolging met hulp van de politie, onrechtstreekse informatieverschaffing bij de verplichte tewerkstelling en bij de opsporing van onderduikers e.a.) dat gevolg niét hadden gehad. Maar toen leken de Duitsers nog aan de winnende hand.

Het VNV kon zich nu eindelijk inbeelden de baas te zijn en de VNV-schepenen Jan Timmermans werd burgemeester. De meer intelligente collaborateurs beseften echter terdege dat zij een uitgespuwde minderheid waren geworden en dat de greep naar de macht aan het mislukken was.

Tijdens het voorjaar van 1944 begon het voor de Duitsers echt slecht te gaan aan de fronten. In Antwerpen traden zij steeds harder op en er kwamen weer tientallen arrestaties. Ook andere feiten wezen op hun toenemende zenuwachtigheid. In het Stadspark en het Nachtegalenpark werd druk aan commandobunkers gewerkt en in de Schelde werden mijnen gelegd. Begin april kwam er zelfs een bevel van de *Feldkommandantur* om voor 18 april alle radiotoestellen in te leveren. De nervositeit nam toe, het egoïsme onder de bevolking ook.

De bevrijding

En eindelijk gebeurde het dan toch: de landing in Normandië. Men schreef 6 juni 1944. In de stad werden prikkeldraadversperringen, mitrailleurs-

nesten en (fake)mijnenvelden aangelegd. Erger, de Duitse politie verdubbelde haar ijver. De ene aanhouding volgde op de andere, zoals die van ondergedoken 'Anglo-Amerikaanse' piloten en hun helpers, maar ook van een deel van de leiding van het zogeheten clandestien coördinatiecomité van het Antwerpse verzet.

De oprukkende Britse en Amerikaanse legers kwamen steeds dichterbij. Op 1 september overschreden de geallieerden de Belgische grens. Behalve de Duitse en Vlaamse tweederangs-eenheden die onder bevel van 'Platzkommandant' generaal graaf zu Stolberg-Stolberg de stad moesten verdedigen, trokken Duitse militairen en burgers met alle mogelijke vervoermiddelen de stad uit, nadat zij zoveel mogelijk documenten verbrand hadden. Ook de collaborateurs vluchtten de stad uit, of doken onder, met hen de VNV-burgemeester en -schepenen.

Die zonnige maandagmorgen 4 september werd de sfeer nog koortsachtiger. Rond half twaalf verschenen toch nog onverwacht de eerste Engelse Sherman tanks van het derde bataljon *Royal Tank Regiment* bij de garage Permeke aan de Boomsesteenweg.

Gegidst door Antwerpse verzetslui rukten zij via de Van Rijswijcklaan de stad binnen. De schoten en ontploffingen tijdens de schermutselingen met verraste soldaten van de Wehrmacht en van de Vlaamse Wacht deed de uitzinnige menigte amper even wegduiken. Echte en september-weerstanders sloten zich aan bij de opmars. Tegen de avond gaf zu Stolberg zich over, na toch nog hevige gevechten aan de bunkers in het Stadspark en aan de *Kommandantur* op de Meir. Met de Linkeroever werden nog schoten gewisseld, aan de andere kant van het Albertkanaal zaten ook nog Duitsers, maar de oude haven leek min of meer intact, ook omdat verzetslui en havenpersoneel er Duitse sabotageacties verijdeld hadden. Het werd voor Sinjoren en hun Engelse bevrijders een euforische nacht.

Daags nadien begon de 'zuivering'. Massa's echte en vermeende collaborateurs, meestal kleine visen, werden opgesloten in de Begijnenstraat, de kazerne van Berchem en ook in kooien van de Zoo. De volkswuede gaf daarbij meer dan eens aanleiding tot minder fraaie taferelen met duwen trekwerk, het kaalscheren van vrouwen en

plunderingen. Voor een deel was dit geweld sociaal functioneel als herbevestiging van de sociale identiteit.

De volgende weken bleef een echte normalisering uit, ondanks de terugkeer van burgemeester Huysmans en de wettelijke overheden. De vreugdeuitbarsting van de eerste bevrijdingsdagen ebde weg. De aanwezigheid van de vele geallieerde militairen verliep niet incidentloos. De bevoorradings bleef ondermaats. Er werd nog op de stad geschoten, waarbij doden vielen. De Britten waren niet onmiddellijk verder opgerukt, zodat Luchtbal, Merksem en grote stukken van de haven pas na dagen, of zelfs weken bevrijd werden. Ook de Scheldemonding was nog niet bevrijd.

Paradoxaal genoeg zou meer dan een maand na de bevrijding de zwaarste oorlogsperiode voor Antwerpen beginnen: die van de 'vliegende bommen', waarmee de Duitsers de belangrijkste aanvoerhaven voor de geallieerde opmars naar het Reich wilden treffen. Tussen oktober 1944 en maart 1945 zouden er bijna 3.000 doden en 9.000 gewonden vallen.

Alsof de V-bommen niet genoeg waren, sloeg rond kerst en nieuwjaar iedereen de angst nog meer om het hart door het Ardennenoffensief van de *Wehrmacht* in de richting van Antwerpen. Maar, het belangrijkste voor de oorlogsvoering: de haven bleef vanaf eind november volop draaien voor de geallieerde oorlogstrafiek. Dat leidde mee tot de uiteindelijke Duitse nederlaag op 8 mei 1945.

Onverwerkt verleden?

In België had men vier jaar met totaal gewijzigde machtsverhoudingen geleefd, waarin diverse overheden op het slappe koord van de 'politiek van het minste kwaad' balanceerden in een poging om zich te handhaven t.o.v. de Duitse bezettende autoriteiten en de machtsgeile collaboratie, die beide zelf intern verdeeld waren (SS contra militaire administratie; DeVlag contra VNV).

De notie 'minste kwaad' kon in hoofde van het Belgische en Antwerpse establishment echter verschillende ladingen dekken. Velen wilden de burgerlijk-democratische functionering van de vooroorlogse maatschappij niet overboord gooien en zoveel mogelijk de bestuurlijke en economische hefbomen in Belgische handen houden. Anderen gingen het om opportunistisch machtsbehoud. Maar

sommigen gingen steeds verder in hun al na de Eerste Wereldoorlog sterker wordend autoritair gedachtengoed, een soort Belgisch fascisme, wat bevorderd werd door de *Militärverwaltung* die eigenlijk liever met de traditionele elites werkte dan met de collaboratie. Die drie invullingen van het 'minste kwaad' konden ook in mekaar overlopen. Voor de grote meerderheid van de bevolking had de dagdagelijksheid van simpel overleven het in elk geval duidelijk gehaald op de daadwerkelijke inzet in één van beide kampen. Antwerpen 1940-1944: grijze stad, grijze mensen. Maar men had het overleefd.

Na de bevrijding werd de draad van voor 1940 terug opgenomen. In de gemeentepolitiek volgde een zekere restauratie met de voortzetting van de vooroorlogse rooms-rode coalities. De op zijn zachtst gezegd weinig principiële houding van grote delen van de lokale politieke, administratieve en economische elite t.a.v. de onwettelijke ingrepen van de bezetter was wel zeer vlug vergeten.

Haven en economie zouden pas vanaf de tweede helft van de jaren '50 een hoge vlucht nemen. De bezetting leek nu ver weg. Maar wat voorbij is, begint pas. Het was veel later dat men inderdaad vaststelde dat oorlog en bezetting een 'onverwerkt verleden' vormden. Men ontdekte schakeringen tussen wit en zwart, tussen solidariteit en egoïsme, moed en lafheid, hoop en vrees. De Antwerpse doden, gewonden en raciale en politieke gedepor-teerden, de materiële en misschien nog meer de morele schade die de Sinjoren geleden hadden, staken opnieuw de kop op. De verwerking is nog steeds bezig... ■

FOTO'S: met dank aan SOMA

1. Met dank aan Lieven Saerens voor enkele stimulerende gesprekken. Wie meer wil weten en vooral zien, zie D. Martin & L. Sierens, *Steden in Oorlog, Antwerpen 1940-1945*, Meulenhoff-Man-teau/Cogesoma, 2010.